

УДК 821.161.2-9.09"18/19"І.Франко:930

ЛІТОПИСНИЙ ЖАНР У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Назар ФЕДОРАК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

У короткому огляді наукових праць і літературних творів Івана Франка, які мають об'єктом дослідження (перші) та джерелом постання (другі) українські літописні пам'ятки, зроблено спробу з'ясувати Франкове ставлення до проблеми літопису як літературного жанру. Через окреслені в працях письменника проблемні й суперечливі моменти історії та поетики літописання виявлено Франкові інтенції широких узагальнень жанрового феномену українського літописання.

Ключові слова: літопис, літописна традиція, літописний жанр, історія, поетика.

Серед аналітичних праць, які прямо чи опосередковано торкаються давнього літописного комплексу, вирізнямо насамперед Франкові “Студії над найдавнішим київським літописом”, кілька варіантів “Планів викладів історії літератури руської”, “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.” спроба власне “Історії української літератури” (“Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського”), а також спеціальні розробки: “Найстарші традиції культурного життя в Південній Русі”, “Найстарші традиції Київської землі”, “Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня”, “Вступна часть літопису по обох редакціях”, “Літописна основа “Слова о полку Игореве”, “Двобій Мстислава з Редедю. Староруське поетичне оповідання” тощо. Уже ці назви засвідчують, що І. Франко розглядав літописну літературу масштабно, зокрема з погляду історії письменства. Дослідник надавав великого значення фольклорній основі пам'яток, питанню авторства, помічав складні переплетення національних і запозичених мотивів у творах, не забуваючи водночас і про так звані мандрівні сюжети. Крім того, літописи цікавили І. Франка і як текстолога, палеографа, поліглата.

Проте головною метою цієї розвідки буде спробувати виокремити Франкові міркування про літопис як жанр літератури та з'ясувати, які саме жанрові ознаки літопису видавалися дослідникові визначальними.

І. Франко свого часу чітко пояснив свій підхід до творів літератури, зокрема й давньої: “Пристаюючи до оцінки твору літературного, я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, т. є. стараюсь приложити до нього метод історичний і психологічний.

Вислідивши таким способом генезис, вагу і ідею даного твору, стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, поучаючого і корисного для нас” [1, т. 27, с. 311]. Яскравий постулат культурно-історичної школи, яка в такий спосіб проектувала “зображення” творів попередніх епох на “екран” сучасності. Підхід корисний і продуктивний, але, на жаль, коли при такому насвітленні “зображення” на “екрані” поставало нечітким, незрозумілим або просто одноманітним і нецікавим для новітнього “глядача”, єдиною реакцією такого реципієнта було відкинути “затуманені” “кадри” чи й цілі “кінострічки”. Чудово знаємо, що навіть такий глибокий знавець літератури різних епох, як Іван Франко, нерідко неабияк драгувався перед “екраном” із писаннями Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала, ба навіть Григорія Сковороди [1, т. 40, с. 311–312, 313; 1, т. 41, с. 257]¹.

Стосовно літописів, особливо княжої доби, а серед них зосібна – “найстаршого київського”, себто тієї частини “Повѣсти временныхъ лѣтъ”, яку в XIX ст. називано “Початковим літописом” і яку найглибше з-поміж усіх літописних пам’яток дослідив І. Франко, – то тут про “найбільшу літературну вартість”, на думку вченого, варто вести мову “задня... язика, а також задня численних побутових, історичних та місцевих переказів і високо драматичних епізодів” [1, т. 41, с. 197]. Неодноразово наголошуючи на тому, що “найстарший літопис в обох редакціях (Іпатській і Лаврентіївській. – Н. Ф.) має компілятивний характер і складається з різних елементів, оригінальних і перекладених або перероблюваних” [1, т. 41, с. 203]; що “се зовсім не однолітний історичний твір, а тільки компіляція численних і різнорідних писань” [1, т. 6, с. 8] тощо, І. Франко немовби полемізує з оцією вимогою “однолітності” щодо творів літописного жанру, а водночас ніби наголошує на тому, що не в ній, а саме в “різнорідності” й компілятивності полягає жанровий феномен літописання. Завдяки цій жанровій відкритості, між іншим, різні літописи зберегли у своєму складі вельми строкатий із літературного погляду матеріал, аж до тієї “прастарої віршової форми” [1, т. 6, с. 11], яку, може, радикально, проте не без успіху брався реконструювати з “найдавнішого київського літопису” сам І. Франко [1, т. 6, с. 7–187]. Як писав він уже у своїй “Історії української літератури...”, “для нас цікаво бачити літературні форми тих оповідань, що ввійшли в склад нашої найстаршої літописі” [1, т. 40, с. 83]. Отож, літопис постає своєрідним мегажанром-сховищем – зокрема, для літописних оповідань.

Нарешті, у “Студіях над найдавнішим київським літописом. Часть перша” І. Франко, здається, вперше для себе ставить проблему літописного жанру в найширшому з можливих контексті: як стрижня української літописної традиції. На жаль, логічного продовження “першої частини” “Студій...” dokonати так і не вдалося, проте цінною в контексті нашого погляду на проблему залишається оця Франкова вступна обіцянка: “Друга важна частина моєї праці буде присвячена виказанню джерел, усних і писаних, якими користувалася первісна віршована повість і пізніший редактор нашого літопису,

¹ Зокрема, така теза Г. Сковороди: “Світ ловив мене і не зловив”, – се був оклик його життя, та, на жаль, і він не зловив смислу життя і в просторах своїх писаннях, складаних незвичайно кучерявим і баламутним стилем, даремно силкувався погодити авторитет святого письма з чистим розумом і фаталізм убожества з вродженим йому оптимізмом тощо.

а також посторонніх свідочств про поодинокі факти та особи, згадані в нашій літописі, або подібних чи то фактів, чи то переказів, що можуть причинитися до вияснення нашої літописної традиції” [1, т. 6, с. 11]. Це місце – чи не єдиний у Франкових дослідженнях випадок уживання словосполучення “літописна традиція”.

Що таке вживання не було мимовільним, а мало важливе термінологічне навантаження, свідчить іще одна інтенція І. Франка: цього разу – в “ [Плані викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]”. Знову відштовхуючись насамперед від “Повѣсти временныхъ лѣтъ”, учений обіцяє крізь призму цього одного літописного твору показати універсальність жанру літопису. Особливий наголос (це підтверджено авторською розрядкою в тексті) І. Франко робить на тому, що варто продемонструвати саме літературну, а не суто документальну природу літописного твору: “Аналізуючи нашу староруську історичну літературу, т. є. в першій лінії “Повѣсть временныхъ лѣтъ”, приписану Несторові, і писання продовжателів першого літописця, я головню зверну увагу іменно на ті побутові та поетичні подробиці, в котрих і лежить головне літературне значення літописі, далі на її джерела, між котрими оп’ять-таки піднесу особливо джерела поетичні і апокрифічні... і в кінці той її об’єднуючий характер, котрий надавав їй вагу *всеруської* національної літописі через включення в неї переказів і подій, що доторкали різних руських племен” [1, т. 41, с. 51].

“Об’єднуючий”, сказати б, мітотворчий характер подання історії, власне, історіософія – це, здається, за І. Франком, іще одна необхідна ознака твору літописного жанру. Загалом, дуже скупо, критично і винятково принагідно пишучи про пам’ятки козацького літописання, вчений, проте, тонко відчув головний історичний сенс цього явища. Попри те, що, на думку І. Франка, козацькі літописи “з чисто історичного боку... мало чим вибігають понад досить механічні зводи фактів, браних із різних більш або менш чистих жерел, польських поем та мемуарів або усних козацьких традицій” [1, т. 27, с. 332], попри те, що “і з язикового погляду вони стоять невисоко: Грабянка пише досить твердою церковщиною, аж при кінці літопису, де він тратить свій прагматичний зв’язок і робиться реєстром різнородних уриваних фактів, язик його більше зближається до народної мови. Величко як історик загалом мало критичний, пильний компілятор усяких легенд та вигадок, а його мова – невідрадний зразок тої канцелярської мішаної мови, що розвилася була ще від часів Хмельницького при гетьманських канцеляріях. Пізніші літописці чимраз більше через церковщину наближаються до московської мови” [1, т. 40, с. 332], – попри те все є головна заслуга козацьких літописів, яка переважає навіть ці вельми суворі Франкові присуди. Це – витворення “грандіозної конструкції Хмельниччини, конструкції більше літературної, ніж історичної” [1, т. 40, с. 332]. Саме тому, продовжив цю свою тезу І. Франко у “[Плані викладів...]", літописи Самовидця (до речі, тут помітна еволюція Франкового ставлення до цього твору, адже, приміром, у “Нарисі українсько-руської літератури до 1890 р.” він називає його лише “записками безіменного Самовидця” [1, т. 41, с. 251]) та Величка належать до історії літератури насамперед “як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях” [1, т. 41, с. 59]. Водночас цікаво, що сторінкою раніше, пишучи про “перелом” 1648 року “не тільки в політичній, але й загалом у духовім життю Южної

Русі” [1, т. 41, с. 58], І. Франко проводить оригінальне розмежування самої природи козацького літописання, з одного боку, і тогочасної поезії – з іншого: мовляв, тодішні “геройські змагання достарчають фактів для літописців, матеріалу для поетів...” [1, т. 41, с. 58].

Маємо тут певну суперечність із Франковою магістральною лінією у стосунку до літописання, що його джерелами як явища літературного, вочевидь, не можуть бути самі лишень факти історії...

Кардинальною водночас із проблемою пошуку та відображення історії є для І. Франка проблема розвитку стосовно найдавніших літописних пам’яток. І. Франко простежує зовнішні та внутрішні аспекти поступу, пов’язані з текстами цих творів.

До перших належать розвиток історичного сприйняття дійсності і вияв цього сприйняття шляхом удосконалення художньої виразності, залучення до тексту літописів чужоземних елементів або мандрівних мотивів, їхня обробка у тканині твору. Неабиякої вагомості тут набуває і проблема часто суто механічних втручань у плин розповіді, нескінченні доповнення, виправлення та поширення написаного раніше, кількість яких зростає прямо пропорційно до виокремлення в суспільстві свідомих ідеологічних, політичних і релігійних комплексів.

Другий план розвитку, за І. Франком, – суто внутрішній, це – життя твору всередині заданих жанрових меж, постійна конкретизація цих меж і послідовні новації, які дають змогу їх розширювати. Тут дослідник звернув увагу на сюжети і композицію окремих частин літописів, постійно наголошуючи на фрагментарності творів цього жанру.

Часто І. Франкові не вдавалося вийти поза межі простої констатації факту, і, знову ж таки, часто, роблячи той чи інший висновок, він звертає цей висновок тільки у сферу зовнішню, так би мовити, суспільно-культурну, оминаючи можливість зумовлення одного явища тексту іншим із того ж таки тексту. Тобто інколи, з’ясовуючи наслідки появи тих чи інших елементів твору, складних комплексів цих елементів, дослідник мало уваги звертає на причини поєднання, глибинний психологічний ґрунт взаємодії та взаємовпливів текстуальних явищ. Це трапляється, мабуть, тоді, коли вчений надто велику перевагу надає культурно-історичній традиції перед критично-естетичною всупереч власним постійним намаганням синтезу найкращих здобутків усіх методів дослідження словесності. Наприклад, нерідко повторюючи в різних працях, що перші пам’ятки світської літератури “раз у раз були перероблювані, поправлювані, вкорочувані, розширювані і пояснювані”, лишившись усе-таки з “самотійною думкою” та виявивши все ж “власну духову творчість” [1, т. 41, с. 218], І. Франко схильний переводити наукову розмову на історіософський рівень, мріючи про те, який “був би певно осягнув високий культурний ступінь “український народ”, коли б історія не була посадила його на найнебезпечнішім місці, на широкому шляху мандрівки народів між Азією і Європою” [1, т. 41, с. 219]. Але яка ж причина цих постійних змін давніх історичних текстів? Очевидно, міняючи місцями історичні події, редактори літописів якнайменше підозрювали, що діють на шкоду історичному факту, руйнуючи його хронологічну вмотивованість; такий редактор ніколи би не повірив, що він написав неправду, адже написав він те, що було. Маємо елементарний приклад одноплосинного розуміння часу. І. Франко сам навів промовистий епізод із Початкового літопису про мандрівку

апостола Андрія територією Русі, не пояснюючи, проте, цих цікавих моментів: “Хоча подія відбувається в апостольських часах, коли слов’янських племен не було ще ані над Дніпром, ані над Волхвою, Андрій, не зустрічаючи ані сліду полян над Дніпром, застає вже над Волхвою слов’янське місто Новгород...” [1, т. 39, с. 341].

Франко – історик середньовічної літератури та її інтерпретатор виступив як учений-новатор передусім на методологічному рівні досліджень давніх пам’яток. Якраз у питаннях вивчення перших літописів І. Франко став біля витоків структурного методу аналізу цих пам’яток. Величезне значення мають його скрупульозні виокремлення комплексів, частин, елементів і деталей літописного твору, його основи і текстуальних нашарувань різних епох. Ці студії було запропоновано спершу в “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, де автор доводить, що “найстарший літопис в обох редакціях має компілятивний характер і складається з різних елементів, оригінальних і перекладних або перероблених, що розпадаються на чотири часті, відмінні щодо свого походження, а зв’язані тільки одною спільною редакцією” [1, т. 41, с. 203], а потому значно поширено в “Історії української літератури. Часті першій. Від початків українського письменства до Івана Котляревського”. Тут подано епічні частини літопису:

“1. Казка про Кия, Щека і Хорива... передана куцо, без змісту, з ніби критичними зауваженнями самого редактора... Тон більше казковий, ніж пісенний.

2. Покликання варягів, уривок якоїсь норманської саги про трьох братів, запрошених у чужий край на царство. Ані сліду історії, Рюрик уважається засновником Новгорода, з історії двох інших братів не лишилося нічого. Приплутано уривок казки про Аскольда і Діра, що сіли в Київ. До їх імен компілятор приточив візантійську легенду про зруйнування руського флоту через занурення в морі образу Богородиці.

3. Похід Олега на Київ і вбивство Аскольда і Діра, локальні саги для пояснення назв могил Аскольдової і Дірової.

4. Похід Олега на Константинополь, уривок скандинавської саги про флот на колесах; се був у норманів густо практикований спосіб локомоції, – решта того уступу..., се не зовсім доладний переповід тексту договору з греками.

5. Смерть Олега – скандинавська сага.

6. Смерть Ігоря і помста Ольги – скандинавська сага.

7. Візит Ольги в Константинополі – сага, а не історія.

8. Облога Києва печенігами... – дружинна пісня, основана на місцевій традиції.

9. Болгарська війна і смерть Святослава – переповід саги, а не історія” [1, т. 40, с. 177].

У розвідці “Найстарші традиції Київської землі” автор, аналізуючи частини віршової повісти в Початковому літописі, виокремлює їх п’ять:

“1. Розділ народів. 2. Варязький шлях. 3. Апостол Андрій на Київських горах. 4. Три брати: Кий, Щек і Хорив. 5. Хозарська данина” [1, т. 39, с. 336], сумнівається, “щоби ся черга була хронологічно послідовна, бо можливо, що місцева полянсько-київська традиція про Кия, Щека та Хорива та про хозарську данину старша від варязької традиції про варязький шлях” [1, т. 39, с. 336].

Чотири групи в “Повѣсти временныхъ лѣтъ”, “хронологічно уставлені одна за одною”, виокремлює І. Франко й у “Студіях над найдавнішим київським літописом”:

1) “від початків Русі аж до смерті Святослава в р. 972; її можна назвати не так міфічною, як радше епічною”, зі вставками з візантійських і болгарських хронографів [1, т. 6, с. 8];

2) “оповідання про життя і діяльність князя Володимира”, джерелами яких вважає якесь давнє “житіє” Володимира, написане, на думку дослідника, в Корсуні, дуже відчутні легендарні мотиви і текст повчання Володимирові перед його охрещенням, який перекладений в “Ізборнику Святослава” 1073 р. [1, т. 6, с. 8–9];

3) “обіймає час від смерті Святополка, прозваного Окаянним, до смерті Володимирового внука Всеволода в р. 1093” [1, т. 6, с. 9];

4) “окреме одноцільне писання... із тенденцією побудити Русь до солідарності та організації всіх державних сил” [1, т. 6, с. 9–10].

Отож, бачимо, що літопис як жанр, як певна модель припустимого в його межах опрацювання й нагромадження різноманітного та різноджерельного літературного й історичного матеріалу неабияк приваблював І. Франка в його літературознавчій діяльності. Постійно, хоч і здебільшого принагідно, акцентуючи саме на жанровій специфіці літописних творів, учений, одначе, жодного разу не поставив перед собою завдання провести системне дослідження літопису як літературного жанру. Незважаючи на це, окреслені проблемні та суперечливі моменти історії та поетики літописання, Франкові методи їхнього дослідження і способи трактування окремих пам’яток та епізодів, неоднозначні погляди вченого на питання, які, напевно, ще довго не матимуть переконливої відповіді, наївно було би вважати вичерпаними. Усе це потребує окремих ґрунтовних дискусій і неабиякої фактологічної підготовки.

---

1. Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К., 1976–1986.

THE GENRE OF CHRONICLES IN IVAN FRANKO

Nazar FEDORAK

*The Ivan Franko National University of L'viv,
1, Universytets'ka str., 79005, L'viv, Ukraine*

A brief overview of Ivan Franko's scholarly research and literary works that concentrate on (the former) and were based on (the latter) the Ukrainian chronicles offers an attempt at ascertaining Franko's attitude to chronicles as a literary genre. The problematic and disputable aspects of history and poetics of chronicles as outlined in the works by this scholar and writer were considered in order to reveal Franko's intention at global generalization of the Ukrainian chronicles as a genre phenomenon.

Key words: chronicles, chronicle tradition, genre of chronicle, history, poetics.

ЛЕТОПИСНЫЙ ЖАНР В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИВАНА ФРАНКО

Назар ФЕДОРАК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина*

В кратком обзоре научных трудов и литературных починений Ивана Франко, которые имеют объектом исследования (первые) и источником возникновения (другие) украинские летописные памятники, сделано попытку выяснить И. Франко отношение к проблеме летописи как литературного жанра. Сквозь очерченные в трудах писателя проблемные и противоречивые эпизоды истории и поэтики летописания обнаружено интенции широких обобщений жанрового феномена украинского летописания.

Ключевые слова: летопись, летописная традиция, летописный жанр, история, поэтика.

*Стаття надійшла до редколегії 10.01.2010
Прийнята до друку 27.10.2010*